

В. О. Васютинський

ПОШУКИ І ВИБОРИ САМОВИЗНАЧЕННЯ РОСІЙСЬКОМОВНОЮ СПІЛЬНОТОЮ В УКРАЇНІ

Психологічні характеристики представників російськомовної спільноти в Україні, такі як переживання належності до неї, українськість, образ української і російської мов, освітні стратегії поведінки, сприймання громадсько-політичної інформації, відображення ідентичності в друкованих ЗМІ, стратегії соціально-психологічної адаптації, потенційна вразливість на деструктивні впливи аналізуються в контексті їхньої відповідності до раніше виявлених тенденцій колективного самовизначення російськомовної спільноти: сакралізації ідентичності, ригідизації ідентичності, плекання звичайності, рентизації постав, акцентування скривденості, моральної апеляції, діяльного позиціонування.

Ключові слова: колективне самовизначення спільноти, етнічна ідентичність, мовні уподобання, соціальний статус, міфологізація свідомості.

Психологические характеристики представителей русскоязычной общности на Украине, такие как переживание принадлежности к ней, украинскость, образ украинского и русского языков, образовательные стратегии поведения, восприятие общественно-политической информации, отражение идентичности в печатных СМИ, стратегии социально-психологической адаптации, потенциальная уязвимость к деструктивным воздействиям анализируются в контексте их соответствия ранее выявленным тенденциям коллективного самоопределения русскоязычной общности: сакрализации идентичности, ригидизации идентичности, культивирования обыкновенности, рентициации социальных установок, акцентирования обделенности, нравственной апелляции, деятельного позиционирования.

Ключевые слова: коллективное самоопределение общности, этническая идентичность, языковые предпочтения, социальный статус, мифологизация сознания.

Psychological characteristics of the Russian-speaking community's representatives such as feeling of belonging to it, Ukrainianity, image of Ukrainian and Russian languages, educational strategies of behavior, perception of social and political information, identity reflection in the printed media, the strategies of social and psychological adaptation, potential vulnerability to destructive influences are analyzed in the context their conformity to

earlier discovered tendencies of the Russian-speaking community's collective self-determination: sacralization of identity, rigidization of identity, cherishing of ordinariness, emphasis on resentment, moral appeal, active positioning.

Key words: collective self-definition of community, ethnic identity, languages preferences, social status, mythologization of consciousness.

Проблема. У межах дослідження соціально-психологічних чинників інтеграції російськомовної спільноти в сучасне українське суспільство соціально-психологічну структуру колективного самовизначення російськомовної спільноти було подано як сукупність провідних тенденцій цього процесу: символізації ідентичності, ригідизації ідентичності, плекання звичайності, рентизації постав, акцентування скривдженості, моральної апеляції, діяльного позиціонування [1]. Ці тенденції виявлено, зокрема, за результатами опитування 1292 російськомовних респондентів у південно-східних регіонах країни.

Мета статті полягає в аналізі індивідуальних досліджень науковців лабораторії психології мас і спільнот, виконаних у межах загальної теми, та інтерпретації їх крізь призму виявлених тенденцій.

Матеріалом для аналізу стали результати вивчення особливостей переживання належності до російськомовної спільноти (О. І. Жорнова, М. М. Слюсаревський), українськості як властивості російськомовної спільноти (А. С. Маматова), образу мови в уявленнях представників російськомовної спільноти та змісту властивих їм освітніх стратегій (В. В. Мяленко [2; 3]), особливостей сприймання громадсько-політичної інформації російськомовною спільнотою (В. Ю. Вінков [4]), відображення ідентичності російськомовного населення в друкованих ЗМІ (К. О. Черемних [5]), стратегій соціально-психологічної адаптації членів російськомовної спільноти (Т. І. Белавіна [6]), потенційної вразливості російськомовної спільноти на деструктивні впливи (О. А. Ліщинська [7]).

Тенденція *символізації* (точніше сказати *сакралізації*) *ідентичності* означає надання російській мові додатково навантаженого символічного значення як ознаки, за якою вирізняється спільнота, єднаються й солідаризуються її представники, боротьба за збереження якої стає провідним сенсом існування спільноти та протиставлення позаспільнотному середовищу. Зміст тенденції втілюється в ставленні респондентів до російської та української мов, наділянні різноманітних сфер колективного та індивідуального буття символічними значеннями залежно від їхнього мовного оформлення й функціонування.

У дослідженні А. С. Маматової порівнювалися етноідентифікаційні характеристики російсько- та україномовних українців і росіян. З'ясовано, що рівень ідентифікації російськомовних респондентів з образом типового сучасного росіянина є вищим, ніж рівень ідентифікації україномовних – з образом типового сучасного українця. Так само образ росіянина в уявленнях російськомовних ближчий до уявлень про ідеальну особу, ніж образ українця. Серед іншого одним із пояснень може бути те, що прихильність російськомовних громадян до образу росіянина править для них за засіб ідентифікації з високо оцінюваною референтною групою.

Показано, що в російськомовних респондентів значною мірою переважають антиетноафіліативні тенденції: у них немає вираженої потреби злитися з етнічною групою, до якої вони себе зараховують, підтримувати з нею зв'язки. Такий стан інтерпретується як розмитість уявлень про межі власної етнічності, через що утруднюється сприймання себе як частини української етнічної спільноти.

За головну ознаку етнонаціонального самовизначення опитані росіяни обирають мову та історичне минуле. Натомість українців (серед яких багато російськомовних) більшою мірою споріднюють із їхньою національністю звичаї, обряди й традиції, територія і природа, культурна спадщина. Отже, в ідентичності представників російськомовної спільноти спостерігається підвищена мовна символізація, яка компенсує брак інших важливих ідентитетів. Етнолінгвістична належність виявляється для них більш значущою, ніж етнонаціональна. Таке співвідношення може ставати причиною істотного психологічного напруження й дискомфорту.

К. О. Черемних досліджувала способи конструювання Ми-ідентичності російськомовним населенням Криму. За основний інструмент було обрано метод контент-аналізу текстів найпопулярніших у Криму друкованих ЗМІ. За найбільш інформативні параметри Ми-ідентичності визнано категорії “Ми-образ” і “Ми-роль” та сукупність використовуваних концептуальних метафор.

Зміст Ми-образу визначається, зокрема, як унікальне явище, для якого неприйнятні звичайні шляхи, що переживається як перевага “справжності” та винятковості. Підкреслено також значення ідентифікації “Ми – кримчани”, що може інтерпретуватися як захисний спосіб уникання надмірної психологічної проблемності відмови від суто російської ідентичності і вибору між нею та ідентичністю українською.

Досліджуючи образи української і російської мов, В. В. Мяленко виявила істотні відмінності між уявленнями мешканців Херсона (переважно російськомовних українців), де образ української

мови є привабливішим за образ російської, і Севастополя (здебільшого російськомовних росіян), для яких привабливішою є російська мова.

У висловлюваннях російськомовних херсонців учувається почуття провини щодо української мови, прагнення її захистити, уберегти від зневажання і маніпуляцій. Актуалізація мовного контексту спричиняє переживання недостатньої позитивної самооцінки, особистісної неповноцінності. Позиція севастопольців щодо української мови набагато менш ліберальна: вони відзначають, що українська мова надзвичайно активна, її дуже багато, вона всюди лізе, часто говорять про її простоту й примітивність. Відчувається прагнення ствердитися за рахунок своєї російськомовності, плекання цілковито позитивного образу російської мови.

За даними О. І. Жорнової (на підставі індикаторів, запропонованих М. М. Слюсаревським), особливо виразно домагаються підвищення офіційного статусу російської мови ті російськомовні респонденти, що визначають свій соціальний статус як середній. Натомість респонденти, що наділили себе високим або низьким статусом, менш наполегливі в цьому питанні. Симетричною є прихильність до компромісних позицій: особи із середнім статусом тяжіють до них порівняно менше, ніж із високим або низьким.

Аналізуючи зміст потенційних і реальних деструктивних впливів на російськомовну спільноту, О. А. Ліщинська звертає увагу на негативне значення можливих змін смислових навантажень слів, намагань перекодувати мовні конотації.

Тенденція *ригідизації ідентичності* віддзеркалює нехіль до змін, намагання зберегти й утривалити наявні соціально-психологічні реалії, “завмерти” в статусі референтної спільноти, вистояти перед наявними чи уявними загрозами втрати ідентичності, не піддатися на пропоновані або нав’язувані зміни.

О. І. Жорнова визначає одну з типових позицій російськомовної спільноти як нейтрально-ретроспективну: її основу становить бажання залишити все як є і не переінакшувати наявної мовної ситуації.

Оскільки, на думку А. С. Маматової, російськомовна ідентичність значною мірою зосереджується навколо таких ідентитетів, як мова та історія, то можна припустити, що актуальність цих ознак продиктовано спільним радянським російськомовним минулим, апелювання до якого є невід’ємним атрибутом обстоювання російськомовності.

Відповідні залежності проявилися в таких виявлених К. О. Черемних вимірах ідентичності російськомовних кримчан, як “Ми – колишні громадяни великої країни СРСР” та “Ми – народна влада”, що особливо щільно наповнені стереотипами минулого життя.

В. В. М'яленко фіксує певну суперечність у ставленні мешканців Херсона до вибору мови: маючи, як правило, позитивний образ української мови і менш позитивний – російської, вони, проте, не квапляться відмовлятися від російської як основної мови спілкування. Можливий перехід на українську мову сприймається як клопіткий і непотрібний. Така прихована суперечність виявляється через внутрішній конфлікт і пасивність, неусвідомлене або слабко рефлексоване відчуття своєї неповноцінності, нездатність до дійового подолання ситуації. Натомість мешканці Севастополя всіяко обстоюють звичні для них переваги російської мови. За одну з причин такої поведінки дослідниця вважає страхи й невпевненість, спричинені передбачуваними загрозами їхньому мовному, ментальному та політичному статусові. Водночас позиція севастопольців розглядається як психологічно більш благополучна й конгруентна, бо їхній етнічний образ Я більшою мірою відповідає змістові національної самосвідомості та культури.

В. Ю. Вінков доводить, що чимало російськомовних респондентів у сприйманні громадсько-політичної інформації керуються некритичною оцінкою політичних подій і фактів. Особливо чітко це проявляється в характеристиках “Майдану”, “Помаранчевої революції”, їхніх лідерів В. Ющенко та Ю. Тимошенко. Відповідні символи та ідеали є протилежними ціннісним орієнтаціям багатьох російськомовних громадян, неприйнятними для них, у їхніх уявленнях становлять загрозу для усталеного способу життя. Тому їм комфортніше погодитися із сумнівними, але знадливими фактами, ніж відкинути їх як невірогідні. Особливо це притаманно тим російськомовним респондентам, які сильніше почуваються росіянами або російськомовними жителями України, поділяють прорадянські цінності. Менше схильні до такої міфологізації свідомості ті, хто визначає себе як громадянина України або поділяє цінності західного світу.

Зміст описаних О. А. Ліщинською індикаторів передумов потенційної вразливості спільноти на деструктивні впливи (тривожність, інфантильність, депривація, авторитарність, агресивність) орієнтує на інерційну роль індивідуально-психологічних характеристик, які в дискурсі колективного буття набувають значення його стабілізаторів.

За тенденцією *плекання звичайності* криється прагнення наділити статус звичайних, пересічних, “малих” людей ознаками морально-психологічної та соціально-комунікативної чесноти, довести їхню реальну або евентуальну, домислювану перевагу над представниками інших соціальних страт.

О. І. Жорнова аналізує факт, що переважна більшість російськомовних респондентів приписує собі середній соціальний статус. Порівнюючи ці оцінки з об'єктивними даними, дослідниця ставить під сумнів адекватність зарахування себе до середнього статусу такою великою часткою громадян і робить висновок про певну доцільність такої самооцінки як захисної. Відповідно особи із середнім соціальним статусом, з одного боку, демонструють відносно більшу однаковість думок, а з другого – частіше обирають індиферентну позицію з багатьох питань.

В оцінках Ми-ідентичності російськомовних кримчан, за результатами дослідження К. О. Черемних, спостережено найбільшу частоту ознак, що поєднуються в образ “Ми – народ”.

Тенденція *рентизації постав* полягає в колективній актуалізації рентах очікувань, вимаганні патерналістської опіки, бажанні привернути увагу до своїх проблем, почасти шляхом дещо лукавого перебільшення їхньої важкості.

Одна з найважливіших серед описаних К. О. Черемних ідентифікаційних категорій – роль влади “Батько-захисник” – характеризується як суб'єкт захисту прав та інтересів народу, турботи про людей.

Аналізуючи результати опитування представників молоді, яка працює або навчається, про причини залучення до наркотиків, Т. І. Белавіна визначає як найважливіші серед них вплив соціального середовища – сім'ї та друзів, загальну особистісну незрілість молодих людей і їхню безвідповідальність за своє життя й здоров'я, брак чітких життєвих орієнтирів і цілей, нездатність молоді зайняти себе, знайти цікаву справу, брак належних знань і недостатнє усвідомлення наслідків уживання наркотиків, алкоголю тощо. При цьому зафіксовано дещо вищий рівень довіри до соціального оточення в російськомовних респондентів порівняно з україномовними. Т. І. Белавіна констатує також наявність екстернальних постав у значної частини опитаних: спрямованість очікувань на зовнішній світ, стійкий розрахунок на удачу, друзів, батьків, на Бога, а не звертання до власних ресурсів задля подолання скрутних життєвих обставин. Обираючи стратегії досягання успіху, переважна більшість молоді тою чи тою мірою прагне використовувати зв'язки або знайомства.

Схожі дані отримала В. В. М'яленко: російськомовні та зорієнтовані на спілкування з російськомовним оточенням респонденти нерідко виявляють схильність до нерішучості, небажання брати на себе відповідальність, прагнення зачекати, аж поки проблеми розв'яжуться самі собою. Такі постави істотно корелюють з орієнтаціями на матеріальний добробут, нехтуванням цінностей

освіти, відмовою від ефективного саморозвитку, фахової реалізації, неспроможністю моделювати власний життєвий сценарій. За допомогою тенденції акцентування скривдженості члени спільноти намагаються сигналізувати про обмеження й несправедливості, яких вони зазнають або які принаймні відчують, тим самим застерігаючи собі право на певні компенсації.

За даними О. І. Жорнової, особи з низьким – за їхньою власною оцінкою – соціальним статусом намагаються стверджувати, що таких, як вони, є багато, тобто зосереджують увагу на поширеності й типовості їхніх потерпань. Їхні протестні постви проявляються, зокрема, у тому, що вони не вважають за доцільне брати участь у процесах українізації. Така позиція підтверджується даними В. Ю. Вінкова, згідно з якими ті російськомовні респонденти, які охочіше погоджуються з неввірогідною, але бажаною для них інформацією, частіше відчують брак єднання з Росією і захисту російської мови, а ще – брак чесної влади, виразніше переживають незадоволеність із життя, більш негативно прогнозують майбутнє та оцінюють зміни, що сталися в житті, ніж ті, хто таку інформацію відкидає.

У великої частини російськомовних респондентів Т. І. Белавіна виявила типові для них стани втоми, самотності, неспокою, роздратування, які є свідченням загального дискомфорту, відчуття небезпеки, потреби в допомозі й підтримці. Найбільш уразливими респонденти почуваються, коли йдеться про матеріальне становище, низькі доходи, високі ціни.

В. В. Мяленко показала, що зорієнтовані переважно на російську культуру особи схильні обирати в зовнішньому середовищі негативні стимули: відчуття втоми, переживання скрутних обставин, неминучість випробувань, невпевненість щодо власної соціальної захищеності та адаптованості, незадоволеність із вибору професії. До таких негативно забарвлених переживань додається високий рівень фрустрованості через оцінку здобуття освіти як можливого лише за великі гроші.

Принаймні дві ідентифікаційні категорії російськомовних кримчан, за К. О. Черемних, відображають намагання привернути увагу до свого скрутного становища. Категорія “Ми – українці” згадується в межах опозиції “народ – недбайлива влада”, де влада ототожнюється з державою загалом. Відповідні індикатори з’являються тоді, коли держава чогось не дала, чогось позбавила, недостатньо захистила тощо. Тобто українці – це ті ми, хто не потрібен українській владі. У змісті ідентифікаційної категорії “Жертва” акцентуються страждання, негативний досвід і невдачі, поневір’яння, приниження, дискримінація, безсилля, страх, обман, прохання допомоги.

В основі тенденції *моральної апеляції* лежить намагання позбутися дезорієнтації й розгубленості через звернення до моральних критеріїв, застосування морального осуду до тих, хто його вартий, завдяки чому відбувається самооцінне вивищення, задовольняється своєрідний спільнотний нарцисизм.

В ідентифікаційній категорії “Ми – народ” К. О. Черемних фіксує апеляцію до Ми як носія слов’янської духовності, цінностей, культури. Ми також подається як суб’єкт справедливого обурення. Інша категорія – “Добра дитина” – має зміст суб’єкта послуху, підпорядкування, виконання зобов’язань, успіхів у виробництві.

О. І. Жорнова зазначає, що за ознакою ставлення до теперішнього історичного періоду (відповідний індикатор запропоновано М. М. Слюсаревським) найбільшою виявилася група тих, хто відчуває сором. Водночас констатовано, що в цій групі респондентів особливо виразним є прагнення пов’язувати своє майбутнє з Україною.

Джерелами тривоги й неспокою російськомовних громадян, за даними Т. І. Белавіної, є корупція в органах влади і високий рівень злочинності. Респонденти виразно нарікають на те, що обов’язковими умовами досягнення життєвого успіху є гроші, підтримка впливових осіб, здатність пристосовуватися.

За важливі чинники деградації спільноти О. А. Ліщинська вважає поширення таких аморальних складових інформаційного середовища, як відверта брехня, жаргон, матеріали, що провокують сексуальне розбещення або стимулюють передчасний сексуальний інтерес у дітей.

У тенденції *діяльного позиціонування* втілюється активний підхід до розв’язання реальних та передбачуваних проблем, намагання давати собі раду з наявними і можливими труднощами, досягати достатнього рівня саморегуляції індивідуальних і колективних дій, підтримувати ефективні стосунки з оточенням.

О. І. Жорнова підкреслює, що переважна більшість російськомовних респондентів своє подальше життя пов’язує з Україною, і ця позиція посилюється в міру дедалі вищої оцінки свого соціального статусу.

А. С. Маматова зафіксувала високий рівень готовності російськомовних респондентів відчувати відповідальність за Україну, поважати українські закони і політичний лад. Їхня “українськість” найбільше актуалізується у відповідь на соціальний запит, який спонукає їх до перегляду ієрархії соціальних ідентичностей, порушує ригідність самокатегоризацій. Як наслідок, ідентичність окреслюється в площині біетнічної, а радше бікультуральної українсько-російської ідентичності.

Це проявляється, зокрема, у посиленні прихильності до української мови. Група тих, хто, за В. В. Мяленко, використовує обидві мови, виразніше орієнтується на мотивацію досягання та активніше використовує освітньо-адаптаційні стратегії самореалізації, самоствердження, активного завоювання соціального простору. Така двомовна молодь обирає дійові шляхи досягання соціальної безпеки, має помітні соціально-статусні домагання, виявляє найвищий рівень задоволення через професійний вибір.

В. В. Мяленко описує таку модель поведінки частини російськомовних респондентів, за якої людина сприймає й оцінює власну освіту, її якість і рівень як засіб досягання. Освіта стає чинником успішної конкуренції, пов'язана з кар'єрними орієнтаціями, розглядається як основа успішної кар'єри, має характер сімейної цінності. Вона виявляється також цінністю інструментальною (як і українська мова) на шляху досягання соціального добробуту, безпеки тощо.

Має місце й прагнення до матеріального забезпечення через успішну професійну реалізацію. Такі респонденти антиципують і планують професійне зростання та своє життя загалом. Їхній професійний вибір цілком усвідомлений, вони, як правило, пишаються своєю професією.

Чимало респондентів схильні розраховувати на власні сили. Проте коли бракує сил, талантів, здібностей, вони використовують соціальні зв'язки в намаганні підвищити свій соціальний статус.

Більшій частині респондентів, зазначає Т. І. Белавіна, властивий оптимістичний настрій, налаштованість на конструктивне визначення власного майбутнього. Вони висловлюють упевненість у тому, що кожна людина має сама будувати власне майбутнє і що їхнє майбутнє залежить від них самих. Респонденти прагнуть самореалізуватися шляхом здобуття освіти, вибору професії, здобуття другого фаху, організації власного бізнесу, здійснення кар'єри, створення сім'ї, народження та виховання дітей та онуків. Переважає уявлення про те, що життєвого успіху може бути досягнуто насамперед завдяки розуму.

За даними Т. І. Белавіної, російськомовна молодь вважає себе за обізнану в питаннях здоров'я, здорового способу життя, сім'ї, безпечних сексуальних стосунків (хоча ці знання не часто перетворюються на соціально схвалювану поведінку). Молоді респонденти заявляють також про обізнаність щодо того, куди слід звертатися в разі виникнення проблем, проте водночас вони є малообізнаними з приводу надання соціальних послуг, соціальної допомоги, соціальної роботи з дітьми (належить гадати, що, на їхню думку, вони дають собі раду й без такої підтримки).

Ще один тип діяльного позиціонування репрезентує сукупність дієслівних мовних конструкцій в аналізованих К. О. Черемних текстах кримських газет. Їх трактовано як дійову позицію в комунікації. Найяскравіше тут проявилася ідентифікаційна категорія “Бунтар”, що втілює суб’єкта протесту, обурення, боротьби, непокори, публічної позиції, ідеологічної консолідації.

Висновок. Описані особливості колективного буття російськомовних жителів України істотно розкривають і наповнюють психологічним змістом загальну картину поставання й функціонування їхньої спільноти. Сакралізація і ригідизація ідентичності, плекання звичайності, ренти́зація постав, акцентування скривдженості, моральна апеляція та діяльне позиціонування набувають виразного й об’ємного вигляду, сукупно віддзеркалюють феноменологію колективного самовизначення російськомовної спільноти в Україні.

Література

1. *Васютинський В. О.* Соціально-психологічні тенденції колективного самовизначення російськомовної спільноти / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24 (27). – С. 76–84.
2. *Мяленко В. В.* Образи мови в уявленнях російськомовної та україномовної спільнот / В. В. Мяленко // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24 (27). – С. 96–104.
3. *Мяленко В. В.* Освітньо-адаптаційні стратегії російськомовних жителів України / В. В. Мяленко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць. – Львів, 2010. – Вип. 1. – С. 65–79.
4. *Вінков В. Ю.* Особливості сприймання громадсько-політичної інформації російськомовною спільнотою / В. Ю. Вінков // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2011. – Вип. 26 (29). – С. 325–333.
5. *Черемних К. О.* Контент-аналіз преси як засіб оцінювання Ми-ідентичності російськомовної молоді / К. О. Черемних // Підвищення престижності україномовного спілкування в студентському середовищі: досвід, проблеми : зб. наук.-метод. матеріалів. – К., 2010. – С. 71–91.
6. *Белавіна Т. І.* Стратегічна спрямованість адаптивної поведінки російськомовної спільноти в сучасній Україні / Т. І. Белавіна // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей. – К., 2010. – Вип. 24 (27). – С. 85–95.
7. *Ліщинська О. А.* Соціально-психологічні механізми культової психічної залежності особистості / О. А. Ліщинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна : зб. наук. праць. – Львів, 2010. – Вип. 1. – С. 127–140.

© Васютинський В. О.